

Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve İran Basınındaki Yansımaları

The Emergency of the Armenian Issue and its Reflections in the Iran Press

Yakup KAYA *
İbrahim UÇAN**

Öz

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Ermenilerin menşei ve yaşadıkları coğrafya ile ilgili gerek Ermeni tarihçiler gerekse de diğer tarihçiler arasında herhangi bir ittifak söz konusu değildir. Ermeniler, birçok coğrafyada farklı yönetimlerin hâkimiyetinde yaşamışlardır. Fatih Sultan Mehmet döneminde Ermeniler için Patrikhane kurulmuş, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde de fethedilen yerlerdeki Ermeniler, büyük topluluklar halinde İstanbul'a yerleştirilmişlerdir. 1821 yılındaki Rum İsyanından sonra Rumların yerine getirdiği birçok devlet görevi Ermenilere verilmiştir. Ermeniler yaklaşık beş yüz yıl boyunca Osmanlı topraklarında diğer milletlerle barış içerisinde yaşamış ve 'Millet-i Sadıka' olarak isimlendirilmişlerdir. 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus savaşını Rusya'nın kazanması sonucunda yabancı devletlere Osmanlı topraklarına müdahale etme hakkı tanınmış ve Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Bundan sonra Ermenilerin, Osmanlı topraklarında yaptıkları isyanlarda İran Devleti, Ermenileri birçok açıdan desteklemiştir. Hınçak, Taşnak ve Armenakan gibi Ermeni cemiyetleri İran'da örgütlenmişlerdir. İran Hükümeti İran konsoloslukları vasıtasıyla Ermenilerin rahat hareket edebilmeleri ve zor durumda kaldıklarında kaçabilmeleri için İran pasaportu vermiştir. İran basını Ermeni meselesinde yanlı yayınlar yapmıştır. İran basınında Ermeni olayları ile ilgili verilen haberler, Ermenilerin büyük bir katliama uğradıkları şeklinde olmuştur. Bu çalışma ile Ermeni meselesinin ortaya çıkmasıyla beraber yaşanan olayların, İran basınında ele alınış biçimi incelenerek konuyla ilgili yapılacak araştırmalara katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Ermeniler, Osmanlı Devleti, Ermeni İsyanları, Ermeni Meselesi, İran Basını.

Abstract

That Armenian historians disagree on the origin and geography of the ancient Armenians is a reality. As known Armenians lived under various administrations worldwide. For instance, the Armenian Patriarchate was founded by Mehmet the Conqueror, and considerable numbers of Armenians from conquered lands settled in Istanbul under Yavuz Sultan Selim and Suleiman the Magnificent. After the 1821 Greek Revolt, Armenians took over

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler
Fakültesi Tarih Bölümü
ykaya@erbakan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1213-2612
Konya / TÜRKİYE

** MEB Öğretmen,
ibrahimucan0149@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9388-660X
Adana / KONYA

* Assoc. Prof. Dr., Necmettin
Erbakan University Faculty of Social
Sciences and Humanities

Department of History
ykaya@erbakan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1213-2612
Konya / TÜRKİYE

** MEB Teacher,
ibrahimucan0149@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-9388-660X
Adana / KONYA

Başvuru/Submitted: 16/05/2023

Kabul/Accepted: 12/06/2023

numerous Greek state tasks. The so called "Millet-i Sadıka" Armenians lived in harmony with other nations in the Ottoman Empire for almost five hundred years. After Russia won the Ottoman-Russian war in 1877-1878, foreign governments were allowed to intervene in Ottoman borders, making the Armenian issue an international issue. After that, the Iranian State helped the Ottoman Armenian uprisings in several ways. Iran supported the foundation of rebel groups like Hinchak, Dashnak, and Armenekan. Furthermore Iranian consulates issued passports to Armenians so they could travel freely and avoid unpleasant situations. Iranian media slanted Armenian coverage and reported that Armenians were massacred. This study examines how the Iranian press and primary sources covered the Armenian issue's rise. It will contribute to the literature by providing information about the Iranian perspective on the Armenian issue.

Keywords:

Armenians, Ottoman Empire, Armenian Rebellions, Armenian Issue, Iranian Press.

Makale Bilgileri

- Etik Kurul Kararı:** Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

- Ethics Committee Approval:** It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Ermeni meselesinin günümüze değin uluslararası bir kimlik kazanarak aktüalitesini korumasında, kuşkusuz Ermeni diasporasının yaptığı propagandaların ve Şark Sorununu Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde çözebilmenin bir aracı olarak kullanan başta Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD olmak üzere birçok batılı devletin girişimleri etkili olmuştur. Batılı devletlerin yanı sıra İran başta olmak üzere bir kısım doğulu devletlerin de Türkiye'ye karşı gösterdikleri tutumun, Ermeni Sorununun gündemi teşkil etmesinde ve siyasi zeminde etkili bir şekilde kendisini göstermesinde başat rol oynadığı söylenebilir. Bu çerçevede günümüzde Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki siyasi ve askeri gerilimde İran kamuoyunun ve basınının Ermenistan yanlısı yaklaşımının izlerini yaklaşık yüz sekiz yıl önceki İran Basınında kullanılan siyasi dilde ve retorikte bulmak mümkündür.

Bu makalede Osmanlı ve İran coğrafyasındaki Ermeni varlığı ele alınarak Ermenilerin, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birçok etkene bağlı olarak bir ulus olma mücadelesi ile ilgili yapılan araştırmalar incelenmiş, Osmanlı Devleti'nin uzun yıllar Ermenilere vermiş olduğu haklara değinilmiş, Ermenilerin İran coğrafyasında yapmış olduğu faaliyetler ele alınmış ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan Ermeni olaylarının İran basınında nasıl ele alındığı aktarılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışma ile Osmanlı Devleti'nde Ermeni olaylarının başlaması sürecinde İran Basını'nın konuya nasıl yaklaştığı tespit edilmeye ve uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde İran örneğinden hareketle Ermeni olaylarının dış basındaki yansımalarının Osmanlı Devleti'nin aleyhine siyasi bir propaganda aracı olarak kullanılmasına sorunsalı aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Konu ile ilgili Gökhan Bolat'ın "Ermeni Meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı-İran İlişkilerine Etkileri (1876-1909)" adlı doktora çalışması önemli bilgiler içermektedir. Yine Esat Uras'ın "Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi", Kamuran Gürün'ün "Ermeni Dosyası", Yusuf Halaçoğlu'nun "Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları", Sadi Kocaş'ın "Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri" adlı kitapları ile Kemal Çiçek'in "Musa Dağı 1915: Bir İsyandır mı Direniş mi?", Azmi Süslü'nün "Rum-Ermeni-Hoybun İşbirliği ve Anadolu'daki Toplu Mezarlar" ve Salahi Sonyel'in "Yeni Belgelerin Işığı Altında Ermeni Tehcirleri" makaleleri incelenmiş, bu konu hakkında yazılan yüksek lisans ve doktora tezleri ele alınmış, aynı zamanda çok sayıda yerli ve yabancı makale gözden geçirilmiştir. Emma Begicanyan'ın Farsça'ya çevirilen "İran Basınında Ermeni Katliamının Yansıması" makalesinden faydalanılmış, ayrıca o dönem İran'da yayınlanan Terbiyet, Nidayê Vatan, Ra'd, Şefk-ê Sorğ ve Tebriz adlı gazeteler incelenerek Ermeni olaylarının yaşandığı süreçte olayların İran basınında nasıl ele alındığı ve gazetelerde ne şekilde haber yapıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Ermenilerin Kökeni

Ermenilerden ilk defa M.Ö. 518'de Pers ve Yunan yazarların eserlerinde söz edilmiştir. Ermeniler, o dönemden günümüze kadar olan süreçte kendilerine Hay, topraklarına ise Hayasdan adını vermektedirler (Pattie, 2016, s. 7). Ermeni tarihçi Louis

Nalbantyan'a göre Ermenistan, coğrafi olarak Batı Asya'nın en yüksek ve en engebeli dağ sıralarını içeren bölgesini kapsar. Buna göre Ermenistan, Kuzeyde Pontus ve Kafkasya'da Kur ve Rioni nehirleri ile ayrılır, Güneyde Kuzeybatı Mezopotamya Ovası'na, Batıda Küçük Asya'ya ve Doğu'da Azerbaycan Platosu ile Hazar Denizi'nin güney kısımlarına kadar uzanır. Tarihi Ermenistan coğrafya olarak yaklaşık 193.000 km²'dir. Yerel olarak Hayastan adı verilen Ermenistan yurdu, vatansever yerliler tarafından genellikle Cennet Bahçesi olarak adlandırılır (Nalbandian, 1963, s. 2). Ermenistan, Fırat Nehri ile ikiye ayrılmış, bu nehrin doğu bölümüne Büyük Ermenistan ve batı bölümüne Küçük Ermenistan denilmiştir (Uras, 1976, s. 16). Milattan önce 188'de kurulan Artaksias Krallığı döneminde 'Armenia' ismi 'Yüksek/Yukarı Ülke' anlamında, coğrafi olarak Muş ve Ahlat bölgelerini niteleyen bir terim olarak kullanılmış, ancak bir ırk adı olarak kullanılmamıştır (Sertel, 2006, s. 2).

Ermenilerin kökeni ile ilgili Ermeni tarihçiler, iki farklı görüş öne sürerler: Birinci görüşü savunanlar Ermenilerin kökenini, Kitab-ı Mukaddes anlatılarına dayanarak Sincar'dan gelen Yasef'in oğlu Hayk'ın soyuna bağlarlar ve Ermenilerin Ermenistan olarak isimlendirilen coğrafyanın yerli halkı olduğunu dile getirirler. Son dönemlerde kimi tarihçiler Ermenilerin tarihlerini Frigyalılara bağlar ve Milattan önce 7. ve 6. Yüzyıldan itibaren başlatır. Bir kısım tarihçiye göre ise Nuh'un gemisi tufanda Ararat üzerine oturmuş, bu bölgede yerleşmiş olan Nuh'un oğulları sular çekildikten sonra çoğalmışlar ve başka yerlere göç etmişlerdir. Bu zamanda Yasef'in oğulları Ararat dağı çevresine yerleşmişler ve bir kısmı da Mezopotamya civarına gitmişlerdir. Bunlarla birlikte olan Hayk ise Yasef'in torunlarından ve Ermenilerin atası olarak kabul edilir. Ermeni tarihçilere göre Hayk, Nuh'un torununun torunudur. Hayk, 130 yaşında Sencar bölgesine gitmiş, Babil Kulesinin yapımında çalışmış, kulenin yıkılması ile oğulları ve torunları ile beraber Bel'den ayrılarak Ermenistan'a yerleşmiş ve Ermeniler de bu bölgede Hayk'tan türemişlerdir (Uras, 1976, s. 22). Ermeni tarihçi Çamçıyan da, Ermenilerin tarihinin Nuh peygamberin torunlarından olan Hayk ile başladığını iddia etmektedir (Uras, 1976, s. 25). Tarihçi Chaumont'a göre Ermenilerin aslı Frigya'ya dayanmakta olup Medler ile yapılan savaşta yenilen Ermeniler, Tarihi Ermenistan adı verilen bölgeye gelmişler ve bu bölgeyi kendi adları ile isimlendirmişlerdir (Bolat, 2010, s. 26).

2. Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

2.1. Osmanlı Devleti'nde Ermeniler

Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk dönemde daha çok Kilikya, Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyasında beylikler ve küçük krallıklar şeklinde dağınık bir halde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 1324 yılında Osman Bey, Kütahya'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmını ve Ermeni ruhani reisliğini Bursa'ya getirmiştir. Türk-Ermeni münasebetleri, büyük oranda Fatih Sultan Mehmet döneminde karşılıklı güvene dayalı olarak başlamıştır. İstanbul'un fethinden sonra Ermenilerin hiçbir talebi olmadan Fatih Sultan Mehmet, Rum Patriği ile görüşerek Ermenilere geniş bir din özgürlüğü tanımıştır. Fatih Sultan Mehmet, Ermeniler için bir Patrikhane oluşturmuş ve Bursa'da bulunan Ermeni Patriği Hovakim, İstanbul'daki Patrikhane'nin başına tayin edilmiştir. Fatih devrinde Ermeni cemaati için yapılan düzenlemeler, Ermenileri

uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne bağlamıştır. Ermeniler, daha sonraki süreçte Osmanlı Padişahları Yavuz ve Kanuni döneminde, fethedilen birçok ülkeden İstanbul'a büyük kitleler halinde gelerek ticaretle uğraşmışlardır. Ermeniler, yaklaşık beş yüz yıl boyunca Osmanlı Devleti'nin en güvenilir milletlerinden olmuşlardır (Kocaş, 1967, s. 57-59). Ermeniler, Osmanlı toplumundaki statülerini 1821 yılındaki Rum İsyanı nedeni ile daha ileriye götürmüşler, önceden Rumlara verilmiş olan birçok önemli devlet görevine Ermeniler getirilmiştir. Tanzimat Fermanı ile verilen haklardan Ermeniler de yararlanmış ve 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile Patriklere önceden verilen imtiyazlar devam ettirilmiştir (Müezzinoğlu, 2009, s. 90). Osmanlı tarihi kayıtlarına göre, devlet içinde çok sayıda ve farklı görevlerde bulunmuş Ermeniler vardır. Osmanlı devlet hayatında Ermeni kökenli 33 milletvekili, 11 başkonsolos ve konsolos, 7 büyükelçi, 29 paşa, 22 bakan, 41 yüksek rütbeli memur ve üniversitede 11 öğretim üyesi; bununla beraber yine Dışişleri, Maliye, Ticaret ve Posta Bakanlıklarında birçok memur görev almıştır (Uluada, 2006, s. 6). 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlı Devleti içinde yaşayan unsurlara, mezhep ve ırk farkı gözetmeden eşitlik verilmiş, mal ve can güvenliği sağlanmıştır (Uras, 1976, s. 151). Osmanlı Devleti, Ermeni topluluğuna çok iyi davranmış ve Ermeniler ile Müslüman halk yüzyıllarca barış içinde yaşamışlardır. Ermeniler ile Osmanlı toplumu arasındaki yakın ilişkilerin en önemli göstergelerinden biri Ermeni topluluğun Türkçeyi yaygın bir şekilde kullanmalarındır (Miller, 2015, s. 7). Bu veriler bize Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin birçok vatandaşlık haklarından faydalandıklarını, Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olduklarını ve hiçbir şekilde ayrımcılığa uğramadıklarını göstermektedir (Omidi & Rezayi, 1392, s. 63). İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni hareketini yönlendirecek olan gençler Paris'te kurulan Mihtaryan-Muradyan Okulu'nda yetişmişlerdir (Uras, 1976, s. 151).

Tanzimat Fermanı ile Ermeni topluluğunun okul ve cemaat işlerinin yönetimi patrikhaneye verilmiştir. Ermeni Milleti Nizamnamesi 1857, 1859 ve 1860 yıllarında patrikhanede kurulan meclislerde yapılan tartışmalardan sonra hazırlanmış ve önemli hususları içermiştir. Hazırlanan bu nizamname, 29 Mart 1862'de hükümet tarafından onaylanmış ve Türkiye Ermenileri için siyasi ve toplumsal olarak yeni bir dönem başlamıştır (Uras, 1976, s. 156-159). Bu Nizamname, 6 bent ve 95 maddeden oluşmuş ve Ermenice metinlerde Ermeni Anayasası olarak isimlendirilmiştir. Nizamname, Ermenilere 140 üyeden oluşan bir meclis kurma hakkı vermiş, meclisin 20 üyesi İstanbul kilisesi tabilerinden, 40 üyesi taşradan ve 80 üyesi İstanbul'da yaşayan meslek sahiplerinden oluşmuştur. Nizamname, patriklerin birçok yetkisini meclis denetimine verdiği için dolayı patrikler, güçlerinin azalmaması için Ermeniler arasında isyan ve ihtilal anlayışının yayılması doğrultusunda çaba göstermişlerdir (Bolat, 2010, s. 67-68).

Ermeniler, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan diğer birçok etnik topluluğa göre ekonomik olarak daha da gelişmişlerdi. 19. Yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin başlıca talepleri; güvenliğin, idari konulardaki işleyişin, vergilerin ve mülkiyet reformunun düzenlenmesine yöneliktir (Butt, 2017, s. 131).

Yaklaşık beş yüz yıl boyunca birbirlerine güven duyarak yaşayan Türkler ve Ermenilerin niçin son elli yıllık süreçte birbirlerine düşman olduklarını Ermeni tarihçi

Varantyan, Türk idaresinin bozulması nedeniyle Ermenilerin, 'Hasta Adam' olarak nitelendirilen Türklerin mirasından faydalanmak istediklerini ve yüzyıllardır beraber yaşadıkları komşularının otoritesinden kurtulmak için korkak adımlarla da olsa çaba göstermeye başladıklarını, üç beş hayalperestin beş yüz yıl boyunca kendilerine büyük imkânlar veren, azınlık olarak değil asli vatandaşı gibi davranan devlete karşı Ermeni halkını kışkırttıklarını belirtmektedir (Kocaş, 1967, s. 64).

2.2. İran'da Ermeniler

Tarih boyunca Ermeniler, her durumda İran ile hem maddi hem de manevi bir irtibata sahiptiler (Minasyan, 1350, s. 52). İran'daki ilk Ermeni topluluk, M.Ö. 6. Yüzyılda Ahamenişlerde ordu lejyonerleri olarak görev yapmıştır. I. Daryuş döneminde ordu komutanlarından biri Dadariş adlı Ermeni idi. Ermeniler, İran'ın yerli halkı olarak Tebriz, Marand, Urumiye, Merağ, Salmas, Maku ve Karabağ'da yaşamışlardır. Ermenilerin İran'a ilk göçleri M.S. 3. yüzyılda Sasani Kralı Erdeşir zamanında gerçekleşmiş, M.S. 4. yüzyılda II. Şapur zamanında bu göçler devam etmiştir. Buralardan göç eden göçmenlerin büyük bir kısmı Huzistan ve ülkenin güneybatısına yerleşmişlerdir (Raşidvaş, 1397, s. 103).

Bazı tarihçilere göre miladi 1048 ve 1049 yıllarında Selçuklular yaklaşık 150.000 Ermeni'yi esir alarak İran'a getirmişlerdir. Moğolların İran'a saldırdıkları dönemde Ermeniler de İranlılar gibi katliama uğramışlar ve sayıları oldukça azalmıştır. Fakat kısa bir zaman sonra Moğolların Ermenistan'dan yeni esirler getirmesiyle İran'daki Ermenilerin sayısında artış olmuştur. Moğol idaresinin sonlarına doğru ülkede sükûnet hâkim olmuş ve Ermeni topluluğu Tebriz, Sultaniye, Marand, Merağ, Reşt ve Rey gibi şehirlerde yaşamlarına devam etmişlerdir. İran'da İlhanlılar döneminde en büyük Ermeni topluluğu, İran'ın başkenti olan Sultaniye'de ticaret ve sanayi ile uğraşmışlardır. Akkoyunlular ve Karakoyunluların İran bölgelerinde uzun süren savaşlarında İranlılar ve de Ermeniler çok fazla zarar görmüşlerdir. Miladi 16. yüzyılda Ermenistan, İran ve Osmanlıların tasarrufu altında bulunmuş ve bu iki devlet Ermenistan'a hâkim olmak için sürekli savaşmıştır. Miladi 1555'te Safeviler zamanında Amasya Antlaşması'nın imzalanmasıyla Doğu Ermenistan İran'ın, Batı Ermenistan ise Osmanlı Devleti'nin idaresine geçmiştir.

1587 yılında Osmanlı Devleti, İran'ın batısını ve Kafkasya'yı işgal etmiştir. Daha sonra kızılbaş askerler, 350.000 Ermeni'yi Aras Nehri kıyılarından getirmeye çalışmışlar, ancak nehri geçmek için uygun köprülerin ve araçların olmaması nedeniyle Ermenilerin büyük bir kısmı nehirde boğulmuşlardır. Şah Abbas, 5.000 Ermeni'yi İsfahan'a, geri kalanları ise Çahar Mahal, Feridan, Gilan ve Mazenderan köylerine yerleştirmiştir. Nadir Şah döneminde ise Ermeniler kuyumculuk, marangozluk ve ticaretle uğraşmışlardır. Meşrutiyetle beraber Ermeniler, uzun zamandır mahrum oldukları İran vatandaşlığı hakkını elde etmişler, Kerimhan Zend ve Nadir Şah dönemlerinde Tahran'a gelmişlerdir. Kerimhan Zend döneminde Ermeniler, 1768 yılında Tahran'da ilk kiliselerini açmışlardır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte yaklaşık 30.000, 1922 ile 1972 yılları arasında ise toplamda 65.000 Ermeni kendi ülkesine dönüş yapmıştır (Raşidvaş, 1397, s. 103-105).

2.3. Ermenilerin Ayrı Bir Ulus Olma Mücadelesi

Türk-Ermeni ilişkilerinin dönüm noktasını, Enver Ziya Karal'a göre 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı teşkil etmiştir. Yapılan bu savaş Rusya'nın kazanması, Ermeni sorununun ortaya çıkmasında üç temel etkiye sebep olmuştur. Bu etkiler, Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu topraklarda hayatını sürdüren Ermeniler ile Rus ordusunda görevli Ermeni kökenli subayların ilişkisi, Balkan halklarının bağımsızlıklarını kazanmaları ve Rusya'nın Ayastefanos Antlaşmasınının 16. maddesine göre kendisini Ermenilerin koruyucusu olarak görmesidir (Karal, 2010, s. 205-206). Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını isteyen büyük devletlere müdahale fırsatı vermiş ve Ermeni Sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır (Akçay, 2011, s. 21). Bazı araştırmacılara göre ise Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti'nden toprak koparmaya çalışan ülkelerin dinsel ve etnik farklılıkları kullanarak isyancı hareketleri desteklemelerinin bir aracı olarak görülmüştür (Kurt, 2019, s. 8). Kodaman'a göre ise Ermeni meselesi, esasta bir emperyalizm, kolonyalizm ve Hristiyanlık meselesidir (Kodaman, 1985, s. 569).

Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesini ortaya çıkaran temel etkenlerin başında Ermeni milliyetçiliği gelmektedir. Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi ve büyümesi farklı açılardan değerlendirilebilir. İstanbul Ermeni Patrikliği, Osmanlı Devleti içindeki cemaatin hem dünyevi hem de uhrevi yetkisini elinde tutan en üst makamıdır. Katolik ve Protestanların yaptıkları misyonerlik çalışmaları ve büyük devletlerin müdahalesi Ermeni cemaati üzerinde belli bir tekele sahip olan Patrikliğin gücünü azaltmıştır. Katolik Ermeniler, 1830'da Fransızların, Protestan Ermeniler ise 1850'de İngilizlerin etkisiyle birer dini topluluk olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınmışlardır. Bunun üzerine Ermeni Kilisesi kendini muhafaza edebilmek için bir güce ihtiyaç duymuş ve bu nedenle Ermeniler için bir devlet kurma düşüncesi Ermeni Kilisesi'nin bir projesi olarak ortaya çıkmıştır (Müezzinoğlu, 2009, s. 91-92). Bundan sonra Gregoryen, Protestan ve Katolik Kilisesi olarak üç ayrı kilise tarafından temsil edilen Ermeniler, kendi içlerindeki dini tartışmaları, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmesi için bir bahane olarak kullanmaya çalışmışlardır (Bolat, 2010, s. 63). 19. yüzyılda Ermeni milliyetçiliğinin oluşumunda İstanbul, Petersburg ve Nor Nahçıvan Kiliselerinin büyük bir etkisi olmuştur (Özbe, 2018, s. 182-183). Osmanlı Devleti'nde Fransa Katolikleri, Rusya Ortodoksları ve İngiltere ile Amerika da Protestanları azınlık haklarını koruma bahanesiyle devlete karşı kışkırtmışlardır (Şahin, 2005, s. 124).

Ermeni meselesinin büyük bir soruna dönüşmesinde, Osmanlı ülkesinde yapılan misyonerlik faaliyetlerinin de önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda Osmanlı padişahı Kanuni'nin sağlamış olduğu imtiyazlarla ilk misyonerlik kurumunu açan ve Katolik mezhebine bağlı olan rahiplerle misyonerlik faaliyetleri başlatan ülke Fransa'dır. İlerleyen süreçte Fransa'yı İngiltere, ABD, Rusya, İtalya, Avusturya ve Almanya takip etmiştir (Alan, 2007, s. 464). Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıla kadar Ermenilerin öncülüğünde bir eğitim kurumuna rastlanmamıştır. Ermenilerin çocukları, kilise ve manastırlarda Hristiyan din adamları

tarafından eğitilmişlerdir (Zamacı, 2019, s. 49). İngiliz Church of Missonary Society'e mensup olan bir papaz, 1815'te Osmanlı topraklarına gelen ilk misyonerdir (Özbey, 2018, s. 181). Osmanlı Devleti'nde Müslümanların din değiştirmesi ölüm cezasını meydana getireceği için Müslümanların Hristiyanlaşması mümkün olmayacağından ilk gelen misyonerler, çalışmalarının büyük bir kısmını Gregoryen mezhebine mensup olan Ermeniler üzerine yapmışlardır (G. Şahin, 2005, s. 187). Büyük devletler, misyonerliği kullanarak azınlık toplulukları ile ilişki kurup onları kendi amaçları doğrultusunda ayrılıkçı hareketlere yönlendirmişlerdir. Osmanlı topraklarına elçi olarak gelen Arminius Vambery misyonerlik çalışmalarının önce papazlar (misyonerler), sonra tacirler ve daha sonra da askerler üzerinden yapıldığını belirtmektedir. Misyonerler, toplumları etkilemek için eğitimi başat bir araç olarak görmüşler ve bu nedenle yabancı devletler, 19. yüzyıldan itibaren eğitim üzerinde yoğunlaşmışlardır. Misyonerler, okullarda modern eğitim vererek Ermeni ve Rum toplulukların uluslaşmasına sebep olmuşlardır (Çabuk, 2013, s. 20-41). Ermeni komiteler, ülkenin birçok yerinde kütüphaneler ve kulüpler açmak yoluyla Ermeni büyükleri ve Ermeni tarihi ile ilgili bilinç aşılayarak Ermeni milliyetçiliğini körüklemeye çalışmışlardır (Memiş, 2005, s. 6).

Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında önemli sebeplerden birisi de Avrupalı büyük devletlerin tutumudur. Bu devletlere göre 'Avrupa'nın Hasta Adamı' olan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde ulus devletler kurulmalı ve Türkler Balkanlar'dan çıkarılmalıydı (Akşin, 2015, s. 89). Bu tutumun asıl nedeni, Şark Meselesi olarak adlandırılan, Batılı devletlerin meselelere Avrupa merkezli olarak bakmasıyla yakından ilgilidir. Şark meselesine göre Müslüman Türk milleti Anadolu'dan bütünüyle atılana kadar bu sorun devam edecektir (Yuvalı, 2009, s. 108). Ermeniler, Şark Meselesi istikametinde Büyük Devletler tarafından desteklenerek bağımsız bir devlet kurmaları arzulanan unsurlardan birisi olmuşlardır (Kaşyüğun, 2022, s. 216). Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında etkin olan büyük devletlerin başında Rusya, İngiltere ve Fransa yer almıştır. Rusya'nın siyasetinin özünü Akdeniz ve Boğazlara hâkim olma ideali oluşturmuş ve Rusya, Ermenileri tahrik ederek Osmanlı Devleti'ni parçalamayı tasarlamıştır. Bu amaçla Ermenileri silah ve parayla destekleyerek kendi sınırına yakın Rus yönetimi altında uydu bir Ermenistan hedeflemiştir. İngiltere ise iktisadi menfaatlerini korumak için Ermeni sorununu bir paravan olarak kullanmayı tercih etmiştir. İngiltere, bu noktada Ermenileri kıskırtmış ve Doğu Anadolu bölgesinde kurulacak bir Ermeni Devleti'ni Rusya'nın sıcak denizlere inme gayesine karşı bir tampon yapı olarak değerlendirmek istemiştir. Fransa da diğer iki devlet gibi Osmanlı topraklarından kendine pay edinmek için Ermenilerle yakın ilişkiler kurarak nüfuzunu arttırmak istemiştir (Ağırtaş, 2004, s. 19-21). Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Ermenilerin hayallerini gerçekleştirmek için bir fırsat oluşturmuştur. Büyük Devletler hem içerideki hem de dışarıdaki Ermenileri desteklemişler, onlara bağımsız bir Ermenistan kurma konusunda söz vermişlerdir. Bu şekilde Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakarak savaş dışına çıkarmayı hedeflemişlerdir (Durdur, 2007, s. 26).

Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermenilerin yaşadıkları yerlerde reform yapılmasını içermesinden dolayı Ermenilerin yapacakları ayaklanmalara temel teşkil

etmiştir (Alıcı & Kaya, 2019, s. 281) Eski Patrik Hırimyan ve dönemin Ermeni Patriği Nerses, Berlin Kongresi'nde bağımsız bir Ermenistan kurulması için görüşmeler yapmışlar, bu istekleri gerçekleşmeyince Hırimyan, İstanbul Ermeni Kilisesi'nde bir vaaz vererek Ermenileri bağımsızlık için isyan edip silahlanmaya davet etmiştir (Yavuz, 2007, s. 271). Ermeniler, 1878 yılında Kara Haç Cemiyeti'ni Van'da, 1881 yılında Anavatan Müdafileri Derneği'ni Erzurum'da ve 1885'te Armenakan Partisi'ni Van'da kurarak bu bölgede yaşayan Ermenileri silahlandırmışlardır (Halaçoğlu, 2008, s. 10-11). 1887 yılında İsviçre'de kurulan ve Marksist düşünceye sahip olan, 1890'dan itibaren de Doğu Anadolu'da faaliyetlerini yaygınlaştıran Hınçak Örgütü, 1896 yılında yaptığı kongrede temel amaçlarının bir devrim gerçekleştirmek olduğunu ilan etmiştir. 1890 yılında Kafkasya'da kurulan bir diğer önemli Ermeni topluluğu Taşnak Örgütü'dür. Gerçekte Hınçak ve Taşnak Örgütleri Osmanlı, İran ve Rusya Ermenilerini kurulacak Büyük Ermenistan Devleti yönetimi altında birleştirmeyi amaçlamıştır (Esfahanyan, 1348, s. 24-26). Hınçak Örgütü, 1890 yılında Fransız Devrimi'nden esinlenerek Ermenilere özgürlük kazandırmak vaadiyle faaliyetlerine başlamıştır (Mazinani & Shekofte, 1392, s. 114). Emperyalist devletler, Rusların idaresinde olan Tiflis'te Taşnak ve İsviçre'de Hınçak örgütlerini kurdurarak, bu örgütleri maddi ve manevi olarak destekleyip eğitmişlerdir. Daha sonrasında ise bu örgütleri kullanarak Türkiye'de yaşayan Ermenileri devlet aleyhinde kışkırtıp örgütlemişler ve çok sayıda masum insanın ölmesine neden olmuşlardır (Saray, 2005, s. 17). Hınçak Örgütü, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin mevcut durumunu değiştirmek için Türk Hükümetine karşı şiddet uygulanması gerektiğini ve bunun da propaganda, ajitasyon, terör, örgütlenme, köylü ve işçi faaliyetleri gibi çalışmalarla gerçekleşebileceğini ilan etmiştir (Nalbandian, 1963, s. 110). Ermeni ihtilalciler, nüfusun yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan bir nüfusa sahip olmalarına rağmen Türk vilayetlerinde bir Ermeni imparatorluğu kurmayı hedeflemişlerdir (Sonyel, 1972, s. 34).

3. Ermeni İsyanlarının Başlaması

Ermeniler 1780, 1832, 1852, 1862 ve 1879 yıllarında Maraş Zeytun'da Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir (Günay, 2005, s. 430). Ermenilerin, Büyük Ermenistan düşüncelerinin başkenti olarak gördükleri Erzurum'daki ilk isyanı ise 1890 yılında başlamıştır. Bu isyanın çıkışında 1882'de kurulan 'Agricultural Society' adlı komitenin ihtilalci faaliyetleri etkili olmuştur (Yüksel, 2012, s. 168). Ayrıca Ermeniler, 1890 yılında Kumkapı Gösterisini düzenlemişler, 1892 ve 1893 yıllarında ise Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon'da ayaklanmışlar ve daha sonra da Birinci Sason İsyanını gerçekleştirmişlerdir. Diğer taraftan Zeytun'da vergi vermemek ve eski otonom yaşamlarını devam ettirmek için 1895 yılında tekrar silahlı faaliyetlere başlamışlar (Alıcı & Kaya, 2019, s. 282) ve ayrıca 1896'da Van İsyanı (Mattei, 2015, s. 375), 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası Baskını (Gürün, 1985, s. 163), 21 Temmuz 1905'te Taşnak çetecilerin Sultan II. Abdülhamit'e yönelik bombalı suikast girişimi (Gürün, 1985, s. 167) ve 1909 yılındaki Adana İsyanı (Çabuk, 2013, s. 89) gibi birçok silahlı eyleme girişmişlerdir.

Ermeni isyanlarının yoğun olarak yaşandığı dönemde özellikle yurt dışında Ermenilerin birçok gazete çıkardığı bilinmektedir. Armenakan Partisi'ni kuran

Mıgırdiç Portakalyan, 1885 yılında Marsilya’da Ermenice ‘Armenia’ adıyla bir gazete yayınlamıştır. Portakalyan, Birinci Dünya Savaşı arifesinde yaşanan hadiselerle bakarak Ermenilerin Türkiye’yi terk etmemelerini söylemiştir. 1891 yılından başlayarak ‘Droşak’ veya ‘Troşak’ ismiyle yayınlanan gazete, Taşnaksutyun Partisi’nin görüşlerini temsil etmiş ve Ermeni ihtilalcilerin önemli bir referans gazetesi haline gelmiştir. Bu gazete, verdiği haberlerde yaşanan olaylardan yola çıkarak sürekli ‘Vrej’ yani ‘intikam’ söylemleri ile propaganda yapmıştır (Mattei, 2015, s. 377-378).

Ermeni Komiteleri, 1913 ve 1914 yıllarında yoğun bir şekilde silahlanmışlardır. Rusya’nın Doğu Anadolu’dan silah sevkiyatı yaptığı ve Erzurum’daki Ermenilerin elinde çok sayıda silahın bulunduğu, Osmanlı Devleti’nin bu durumdan haberdar olduğu ve buna karşılık da bazı tedbirlerin alınması gerektiği konusu yapılan yazışmalarda belirtilmiştir (Demirel, 1993, s. 16). Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışında Kuzey, Güney ve Batı Anadolu taraflarında da casusluk, sabotaj ve Türk askerlerine saldırı düzenlemek gibi birçok faaliyette bulunmuşlardır (Süslü, 1993, s. 241). Ermeniler, Osmanlı ordusuna meydan okuyarak isyanlar çıkarmak ve batılı devletlerin dikkatini bu soruna çekerek Batılıların Ermeni sorununa müdahale etmelerini sağlamayı amaçlamıştır (Çiçek, 2019, s. 473).

İngiliz Hükümeti, 1916 yılı ortalarında James Bryce ve Arnold Toynbee’ye ‘Mavi Kitap’ olarak ünlenecek kitabı yayınlatarak 1915 olaylarını olduğundan farklı bir şekilde göstermeyi planlamış, ancak bu kitap amaçlanan etkiyi göstermemiştir (Sonyel, 1994, s. 379). Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte, 1915 olaylarına ilişkin Yahudi kökenli Franz Werfel’in 1933 yılında Avusturya’da yayınladığı ‘Musa Dağ’da Kırk Gün’ isimli roman Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği şeklinde bir algı oluşturmayı hedeflemiştir. Eser, Türkiye’de sıklıkla gündeme gelmiş, eserin Türkiye’ye sokulup dağıtımının yapılması ise Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanmıştır (Vural, 2018, s. 46).

4. Ermeni Meselesine İran’ın Bakışı

4.1. İran’da Ermenilerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti’nde meydana gelen Ermeni isyanlarında, İran’ın önemli bir payı vardır. Ermeni milliyetçilerin İran’daki faaliyetleri, 19. yüzyılın sonunda İran’da şubeler açan Taşnak, Hınçak ve Armenakan adlı örgütlerle başlamıştır. Ermeni örgütler, İran’dan Osmanlı Devleti’ndeki ayaklanmalar için faydalanmışlardır. Taşnaksutyun, Hınçak ve Armenakan Partisi gibi Ermeni komiteler, İran’da şubeler açarak bu coğrafyayı etkili bir şekilde kullanmışlardır (Bolat, 2010, s. 86).

Ermeni komiteciler, Makü, Salmas, Hoy, Tebriz, Urmiye ve Dilman gibi İran şehirlerinde etkinliklerini yürütmüşlerdir. Bu şehirlerin Ermeni komiteciler tarafından seçilmesinin birçok sebebi vardır: Şehirlerin Osmanlı sınırına yakın olması, Rusya ve Kafkasya’dan Ermeni komitecilere silah ve cephanenin kolay bir şekilde ulaştırılması, İran’ın Ermeni komitecilerin yürüttüğü faaliyetlere göz yumması, bu şehirlerde yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının Ermeni komitecileri desteklemesi ve buralarda büyük oranda Ermeni nüfusunun ikamet etmesidir (Bolat, 2010, s. 102-103).

İran, Ermeni komiteciler için silahların imal edildiği, montajının yapıldığı, onarıldığı, depolandığı ve diğer yerlere sevk edildiği bir coğrafya olmuştur. İran

yönetiminin zayıf olduğu, özellikle İran Azerbaycan'ında silahlar herkese açık pazarlarda satılmıştır. Ayrıca Kafkaslar'dan İran'a önemli miktarda silah sevki yapılmıştır. İran, aynı zamanda Ermeni isyancıların toplanma yeri ve lojistik destek sağladıkları bir hareket merkezi haline gelmiştir. Anadolu ve Kafkasya'dan kaçan Ermeniler, İran topraklarında bir araya gelmişlerdir (Bolat, 2010, s. 105-121).

İran yönetimi Ermeni meselesinde, hem Rusya ile İngiltere'nin tesiriyle hem de Osmanlı Devleti ile İran arasında yaşanan sorunlar temelinde siyasi bir tutum belirlemiştir. 19. yüzyılda Rusya ve İngiltere İran'da hâkim bir duruma geldikten sonra, İran'daki Ermenilerin silahlanmalarında, sevk ve idare edilmelerinde etkili olmuşlardır. Mirza Malkom Han gibi İran devlet adamları ile İran Hariciye Nazırlığı yapan Mirza Muhsin Han Ermenilerin lehinde çalışmışlardır. Yine Tebrizli Mirza Cevad ile Irak'ta yaşayan Muhammed Çerbani gibi önemli müçtehitlerin bir kısmı Ermenilerin yaptıkları mücadeleyi desteklemişlerdir. İran Hükümeti de Ermenilerin yaptıkları eylemleri desteklemiştir. İran'ın Ermenilere verdiği en önemli destek, silah yardımı şeklinde kendisini göstermiştir. İran Hükümeti, Ermeni köylere silah ve cephane vererek Ermenilere olan desteğini göstermiştir ve yine İran Konsoloslukları vasıtasıyla Ermenilerin kolayca faaliyetlerini gerçekleştirmeleri ve zor duruma düştüklerinde kaçabilmeleri için Ermenilere İran pasaportu vermiştir (Bolat, 2010, s. 142-166).

4.2. Ermeni Meselesinin İran Basınındaki Yansımaları

Ermeni araştırmacı ve Şarkiyatçı Emma Begicanyan'ın 'Ermeni Katliamının İran Basınındaki Yansımaları' adlı makalesini yayınlayan Peyman dergisi, bu makalenin sunuş yazısında, Ermenilerin katledilmesinin o dönem Osmanlı yöneticileri tarafından plânlandığını ve yaklaşık bir milyon Ermeni'nin hayatını sona erdirmek hedefiyle gerçekleştirildiğini belirttikten sonra bu korkunç cinayetlerin 1894 yılından itibaren 'Kızıl Sultan' olarak adlandırılan Sultan II. Abdülhamit döneminde başladığını ve 1915 yılında en üst noktaya ulaştığını vurgulamaktadır (Begicanyan, 1385, s. 59).

Ermeni Olayları ile ilgili, o dönem yayın yapan neredeyse bütün İran gazetelerinde haber yapılmıştır. Terbiyet gazetesinin 26 Haziran 1904'teki 317. sayısında, "...Ama o vakitlerde Batı gazetelerinde Ermenistan'da kargaşa, isyan ve katliamın devam ettiği yazılmış; İngiltere, Fransa ve Rusya konsoloslarını Erzurum'a tahkik ve araştırma yapmaları için göndermişlerdir. Bu konunun gerçek olmadığını ümit ediyoruz ve eğer gerçekse takipçisi olacağız." şeklinde haber yapılmıştır (Terbiyet, 1904, s. 1451). Yine aynı yayının 325. sayısında "Osmanlı sultanı hazretleri Ermenilerin öldürülmesinde kıskırtıcılık yapan birkaç kişiyi sürgüne göndermiş, asayişini sağlamak ve kargaşayı yok etmek için bazı emirler vermiştir." şeklinde bir habere yer verilmiştir (Terbiyet, 1904, s. 1516). Terbiyet gazetesinin 9 Eylül 1904 tarihli 333. Sayısında ise "Ermenistan'da kargaşa devam etmekte, Ermeni ve Osmanlı askerleri arasında çatışmalar olmakta" denilmiştir (Katileame Eramene..., t.y., vank.ir/fa).

Nidayê Vatan adlı gazetenin 15 Temmuz 1908 tarihli 154. ve 155. sayılarında "Acaba Osmanlı Devleti'nin İran Devleti ile savaşmak için silahı var mı?" sorusu sorulduktan sonra "Osmanlı'nın tebaasından biri de Ermenilerdir. Osmanlı'nın bu topluluğa yaptığı zulümleri tarih kaydetmiştir ki bu topluluk her zaman Osmanlı'ya

karşıydı ve gerçekte İran'a sığınmak için gelmişlerdi. Osmanlı, İran ile resmi bir savaş başlatıp kendi tebaası olan bütün Ermenileri İran Devleti'nin himayesinden almayı hedeflemektedir. Bunun sonucunda Osmanlı utanç ve rezaletten başka bir şey görmeyecektir." denmektedir (Nidayê Vatan, 1908, s. 2).

Haftalık Şems gazetesinin, 1 Temmuz 1909'daki 43. sayısında şöyle denilmiştir: "Ermeniler tarafından yeni Patrik olarak tayin edilen Eğişe Turyan Efendi, Osmanlı Devleti Bakanlık Bürosu'na verdiği uyarı yazısında hükümetten şunları talep etmiştir: Birincisi, Anadolu'daki Ermenilerin can, mal ve namuslarının korunması, ikincisi, İslam dinini kabul eden Ermeni kadınların ve kızların Ermeni Kilisesi'ne iade edilmesi ve üçüncüsü, Adana gibi yerlerde felakete uğrayan Ermenilerin zarar ve ziyanlarının tanzim edilmesi." (Şems, 1909, s. 10). Yine gazetenin aynı sayısında: "Adana'daki öldürme olaylarını araştırmak üzere devlet tarafından Ermeni aileler için yeni bir heyet teşkil edilerek Adana'ya hareket etmişlerdir." ibaresine yer verilmiştir (Şems, 1909, s. 10).

Haftalık Şems gazetesinin 8 Temmuz 1909 tarihli 44. sayısında "Malatya ve Antep'teki bütün Ermeniler, yabancı memleketlere göç etmişlerdir ve eğer böyle giderse kısa bir zaman sonra buralarda tek bir Ermeni dahi kalmayacaktır. Devlet, bu Ermeni göçlerini bir an önce durdurmak için karar almalıdır." denilmiştir (Şems, 1909, s. 7).

Asr-ê Cedid adlı gazetenin 11 Ekim 1915 tarihli 12. sayısında "Ermenilerin Öldürülmesi" başlığı ile verilen haberde "Herkes Türklerin Ermenilere karşı olduğu konusunda ittifak etmektedir. Söylenenlere göre 800.000 ile 1.000.000 arası Ermeni, Türkler tarafından öldürülmüştür." İfadesine yer verilmiştir. (Begicanyan, 1385, s. 61-62). Asr-ê Cedid gazetesinin 12 Ekim 1915 tarihli sayısında "Ermenilerin öldürülmesi" yan başlığı ile verilen haberde "Herkes Türklerin Ermeni karşıtı hareketlerde buldukları hususunda hemfikir. Yaklaşık 800.000 ile 1.000.000 arası Ermeni'nin öldürüleceği tahmin ediliyor..." denilmektedir (Katleame Eramene..., t.y., vank.ir/fa).

Ra'd gazetesinin 4 Ekim 1915 tarihli 10. sayısında "Osmanlı Ermenileri için Amerika Arabuluculuğu" başlığı ile verilen haberde şöyle denilmektedir: "Amerika Dışişleri Bakanlığı, Kenneth Berensdorf'tan kendi nüfuzunu kullanarak Almanya'yı Osmanlı Ermenileri için arabulucu olmaya ikna etmesini istedi." (Begicanyan, 1385, s. 62).

Asr-ê Cedid gazetesinin 27 Ekim 1915 tarihli 18. sayısında Times gazetesinde ekim ayında yayınlanan bir makaleden hareketle "Ermenilerin Yok Oluşu" başlığı ile verilen haberde "Ermenilere yapılan saldırılar ve zulüm artmıştır. Ermenilerin katledilmesi, yakın zamanda doğuda buna benzer başka bir katliam olan Bulgar katliamı ile mukayese edilebilir. Osmanlı askerleri Balkanlara ilk defa ayak bastıklarında Bulgar ırkını yok etmeye devam ettiler ve Bulgar adını Avrupa hafızasından sildiler. Türkler, Ermenilerin Bulgarlar ile aynı kaderi yaşamaları için çaba göstermektedirler. Türkler (Jöntürk= Genç Türkler Cemiyeti), bu bölgede huzurlu bir şekilde yaşamak için buralarda yaşayan Ermenilerin köklerini kazımaya çalışmaktadırlar. 1894, 1896 ve 1909 katliamları, şimdi devam eden katliamlara göre önemsizdir. 1909 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri, Batılı Avrupa Devletlerine Adana, Tarsus ve diğer

yerlerde Ermenilerin katledilmesi ile ilgilerinin olmadığını ve bu olaylardan sorumlu tutulamayacaklarını bildirmişlerdir. Bu dönemde yaşanan olaylardan doğrudan sorumlu olan kişiler, Enver Paşa ve Talat Paşa'dır. Bu iki kişi de Türk ırkından değildir ve Müslüman politikacı olarak bilinmektedirler... Enver Paşa'nın Ermenilere olan husumeti, Kafkas Savaşı'nda Ermenilerin Rus ordusuna yardım etmelerinden gelmektedir. Bu cürümlerin ve 1.500.000 Ermeni'nin dökülen kanlarının sorumlusu Almanlardır. Çünkü Enver ve Talat, hiçbir zaman İstanbul'da hükümlan durumunda olamamışlardır. Onlar yalnızca Almanlara boyun eğmişlerdir." denilmektedir (Begicanyan, 1385, s. 62-63).

Ra'd gazetesinin 25 Şubat 1916 tarihli 118. sayısında "Amerika'nın Protestosu" başlığı atılmış ve "Amerika Hükümeti, Ermenilerin öldürülmesi nedeniyle Osmanlı'yı protesto eden bir telgraf çekmiş, bu ölümlerde payı olanların cezalandırılması ümit edilmiştir. Amerika, yeni ölümler olması halinde ağır yaptırımlar uygulayacaktır." denilmiştir (Begicanyan, 1385, s. 64). Yine aynı gazetenin 5 Mart 1916 tarihli 125. sayısında "Türkler, savaşın başlangıcından şimdiye kadar efendileri Almanların verdiği talimatlarla 800.000 günahsız Ermeni'yi yok ettiler." yazmaktadır (Begicanyan, 1385, s. 64-65). Aynı gazetenin 4 Mayıs 1916 tarihli 169. sayısında ise "Osmanlı'da Ermenilerin İdamı" başlığı ile verilen haberde "Türkler, savaşın başlamasından şimdiye kadar 1.000.000 Ermeni'yi öldürmüş aynı zamanda 100.000 Katolik Ermeni'yi de idam etmiştir. Amerika Devleti, bu durumu önlemeye yönelik çabalarından herhangi bir sonuç alamamıştır." denmektedir (Begicanyan, 1385, s. 63-65).

Tebriz gazetesinin 21 Mayıs 1919 tarihli 24. sayısında "Ermenistan ve Rusya'nın Güneyinde Kıtık" alt başlığı ile verilen haberde "Osmanlı askerleri, Ermenistan ve Rusya'nın güneyindeki yiyecekleri kendi ülkelerine götürdüklerinden dolayı kıtlığa sebep oldular. Öyle ki buraların ahaliyi saman ve yonca ile yaşamlarını devam ettirmeye çalışmaktadırlar." denilmektedir (Tebriz, 1919, s. 4).

Tebriz gazetesinin 26 Haziran 1919 tarihli 36. sayısında "Osmanlı Mahkumları" başlıklı haberde "Ermenilerin öldürülmesinden sorumlu tutularak Osmanlı'da tutuklanan 66 kişi Londra'ya vardı." denilmektedir (Tebriz, 1919, s. 4). Yine aynı gazetenin 2 Eylül 1919 tarihli 64. Sayısında "Reuters Ajansı: Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın İsteği" başlığı ile verdiği haberde "Ermenistan Cumhurbaşkanı, Konye'den destek ve yardım talebinde bulunarak şunları söylemiştir: Enver Paşa liderliğinde, Kürtleri ve Tatarları kontrol altında tutan İttihat ve Terakki'nin başlattığı büyük bir hareketin, Bolşevik Rusya ile irtibatı göze çarpmış, birkaç bölgede, Osmanlılar ve Ermeniler arasında savaş başlamıştır. Müttefiklerden isteğim, bu bölgelere ordu göndermeleri veya her bir ülkenin buraya münferiden bir grup asker sevk etmesi gerekmektedir, aksi takdirde vaziyet son derece vahim olacaktır." şeklinde yorum yapılmaktadır (Tebriz, 1919, s. 4).

İran gazetesinin 18 Temmuz 1919 tarihli "Osmanlı'nın Geçmişi ve Geleceği" başlığı ile verdiği haberde "Savaş zamanında İttihat ve Terakki askerleri baskı ve zulüm yaparak, Arap ve Ermeni halkına şiddet uyguladılar. Savaşın ortasında Suriye ve Ermenistan'dan ailelerin sürgünü başladı. Binlerce aileyi Arabistan çöllerine döktüler, bu ailelere ekmek ve yiyecek vermediler... Osmanlılar, binlerce Ermeni'yi en vahşi

üslupla susturdular.” yazmaktadır. Aynı gazetenin 20 Temmuz 1919 tarihli sayısında ise “İngiliz güvenlik güçleri, son Ermeni katliamından dolayı ordudaki askerlerden 6 kişiyi ağaca asarak idam etti.” şeklinde bir haber vermiştir (Begicanyan, 1385, s. 66).

İran gazetesinin 28 Ağustos 1919 tarihli sayısında “Rusya’nın Güney Ermenistan sınırındaki Ermeniler, Kürtler ve Tatarlar arasında kargaşa meydana gelmiş, Kürtler Kars ve Sarıkamış arasından saldırmışlar, Tatarlar ise elli Erivanlının yaşadığı yeri kontrol etmişlerdir. Ermeniler, her iki yönden de saldırıya uğramışlar ve Kömürlü tarafına çekilmişlerdir. Bu saldırılar, Osmanlı’nın teşvik ve kışkırtmasıyla meydana gelmiştir. Tatar komutan Halil Bey’in emri altında otuz Osmanlı askeri bulunmaktadır” şeklinde haber yapılmıştır (Begicanyan, 1385, s. 66-67).

Ra’d Gazetesinin 25 Şubat 1920 tarihli 259. sayısında “Osmanlı Sorunu ve Yeni Ermeni Katliamı” başlığı ile verilen haberde “...Osmanlı ve Kürt askerleri 70.000 Ermeni’yi katlettiler ve şimdi de Maraş ve çevresinde mücadele ve savaş devam etmektedir... Osmanlılar... her yerde korku ve dehşet tohumları ektiler.” denmektedir (Begicanyan, 1385, s. 68).

Ra’d Gazetesinin 11 Mart 1920 tarihli 271. sayısında “Ermeni Katliamı Meselesine Dönüş” başlıklı haberde “Ceride-i Pal Mat Gareth, Osmanlı Devleti’nin Ermeni katliamı ile ilgili sorumluluğu kabul etmediğini yazmıştır.” denmektedir. Aynı gazetenin 7 Mart 1920 tarihli 267. sayısında “Osmanlı: Ermeni Katliamı” başlığıyla verilen haberde “Londra, İstanbul’da yaşayan 28 Ermeni papazın çektiği telgrafta Fransız kuvvetlerin 9 Şubat tarihinde Maraş’ı boşalttıklarını ve sonraki gün de 3.000 Ermeni’nin katledildiğini, 1.500 kişinin kaçarak İslahiye’ye geldiklerini, ancak soğuk hava nedeniyle telef olduklarını, Maraş’ta bulunan 20.000 Ermeni’den 16.000’inin katliama uğradıklarını söylemektedir.” denilmektedir (Begicanyan, 1385, s. 68-69).

2 Haziran 1920 tarihli İran Gazetesi “Ermenilerin İzdırabı” başlığıyla verdiği haberde “Osmanlı Özgürlük Hareketi’nin, Ermenilerin ızdırabına büyük oranda sebep olduğunu” yazmıştır (Begicanyan, 1385, s. 69).

19 Ekim 1922 tarihli Şefk-ê Sorğ adlı gazetenin 80. sayısında “Osmanlı” yan başlığı ile şu haberi aktarmaktadır: “Ferit Bey, Ceride-i Times’in temsilcisine verdiği beyanatta ‘Bazı yabancı ülke siyasetçilerinin, Türklerin 1.500.000 Ermeni’yi katlettikleri iddiasının hiçbir şekilde doğru olmadığını ve öyle ki Osmanlı’da yaşayan bütün Ermenilerin sayısının bu rakama ulaşmadığını’ söylemiştir. Elbette önümüzdeki günlerde 500.000 Ermeni’nin katledildiği iddiası Türkler tarafından tekzip edilecektir.” (Şefk-ê Sorğ, 1922, s. 3).

Sonuç

Ermeniler, Osmanlı Devleti’nde yaklaşık beş yüzyıl diğer topluluklarla kardeş bir şekilde bir arada yaşam sürmüşler ve ‘Millet-i Sadıka’ olarak adlandırılmışlardır. Bu duruma rağmen Ermeniler 19. yüzyılda hem Gregoryen Kilisesi hem Büyük Devletlerin tutumu ve hem de milliyetçi düşünceden dolayı isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanların meydana gelmesinde misyonerlik çalışmaları yürüten Ermenilerin büyük bir katkısı olmuştur. Ermeni cemiyetlerinin ortak amacı, bütün Ermenileri Büyük Ermenistan düşüncesi çerçevesinde bir araya getirmek şeklinde özetlenebilir.

Ermeniler, 1800'lü yılların son çeyreğinden itibaren kurulan Hınçak, Taşnak ve Armenekan gibi örgütler aracılığıyla Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Bu örgütler, uzun yıllar Müslüman halk ile barış içerisinde yaşayan Ermenileri sürekli olarak kışkırtmışlardır. Bu kışkırtmaların da etkisiyle Ermeni çeteler, 1800'lü yılların ikinci yarısından başlayarak Osmanlı topraklarında çok sayıda isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu isyanlar Osmanlı Devleti tarafından bastırılmış, isyanları organize eden ve isyanlara karışanlar tutuklanmışlardır. Ermeni komiteciler, bu isyanlarla kendilerine ait bir devlet kurmayı ve organize ettikleri isyan hareketleri ile Batılı Büyük Devletlerin dikkatini bu bölgeye çekmeyi plânlamışlardır.

Ermeni örgütleri, faaliyetlerini gerçekleştirirken Osmanlı Devleti ile sınır komşusu olan İran topraklarını kullanmışlardır. Gerek silah temini, bakım ve onarımı gerekse de pasaport temini konusunda İran'ın bu örgütlere yönelik herhangi bir engellemesi olmamıştır. İran, Osmanlı topraklarında bazı olaylara karışan kaçak Ermenileri himaye etmiş ve onlara kolaylıklar sağlamıştır. Ermeni örgütler de Anadolu'daki isyan hareketlerini gerçekleştirmede Hoy, Salmas ve Maku gibi İran şehirlerini lojistik bir üs gibi kullanmışlardır.

Ermenilerin çıkardıkları isyanlar ve yaşanan olaylar İran basınında haber yapılarak kamuoyuna aktarılmıştır. Ermeni olayları, o dönem yayınlanan birçok İran gazetesinde, taraflı bir şekilde ele alınmış, yaşanan olayların bir kısmı Avrupa basınının verdiği haberlere dayandırılmıştır. İran basınında yer alan bu haberler, Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından öldürüldükleri ve binlerce Ermeni'nin yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlandıkları şeklindedir. Bu çalışmada incelenen İran gazeteleri verdikleri haberlerle, Ermeni çetelerinin Anadolu topraklarındaki silahlı faaliyetlerine değinmeden doğrudan Osmanlı Devleti'ni suçlayıcı şekilde kamuoyunu yönlendirmeye çalışmışlardır.

Ermeni olaylarının İran basınında gerçeklerden uzak bir şekilde haber yapılmasının en temel nedenlerinden biri, iki ülke arasında geçmişten gelen rekabet ve mücadele anlayışının devam etmesidir. Osmanlı Devleti'ne sınır komşusu olan İran, Ermenilerin kendi topraklarını kullanmalarına müsaade etmiştir. İran basını Ermeni olaylarını, Ermenilerin mağdur oldukları şeklinde haberleştirerek Osmanlı Devleti'ni uluslararası alanda zor duruma düşürmeye çalışmıştır. İran basını yaşanan olayların sebeplerini dile getirmeden ve Ermeni örgütler aracılığıyla çıkarılan isyanlara vurgu yapmadan, gelişmelerden tamamen Türk Hükümeti'ni sorumlu tutmuş ve politik bir tutum sergileyerek Batı basınının kullandığı dili kullanmayı tercih etmiştir. Kuşkusuz İran'ın kendi kamuoyunu Türkiye aleyhinde etkilemeyi ve dünya kamuoyunu aynı doğrultuda yönlendirmeyi amaçlayan bu tutumu, Türkiye ile İran arasındaki siyasi ilişkilerin şekillenmesini de olumsuz yönde etkilemiştir. Günümüzde Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerinde yaşanan siyasi ve askeri sorunlarda da İran'ın politik tutumuna bakıldığında, tarihsel süreç içerisinde İran kamuoyunun bu kapsamdaki olaylara yaklaşımında önemli bir değişiklik olmadığı gerçeği rahatlıkla görülebilir.

Extended Abstract

Persia and Greece first mentioned Armenians around 518 BC. Armenian historians have two competing ancestry theories: The first perspective holds that the Armenians are native to Armenia and descended from Hayk, son of Yasef, who arrived from Sinjar. Some historians have recently linked Armenian and Phrygian history between the seventh and sixth centuries BC. Some historians believe that Noah's ark rested on Ararat during the deluge and that Noah's sons, who had previously settled there, multiplied after the waters subsided and moved on. Armenians claimed a thousand-year history and fought, especially in the latter half of the 19th century, to preserve their language, history, and culture as a separate country inside their own borders. This research examined Armenians' struggle to become a nation from the second half of the 19th century, as well as the Ottoman Empire's longtime favors for Armenians. The Iranian media's Armenian coverage and Armenian activity in Iran were examined.

The Ottoman Empire relied on Armenians for nearly 500 years. The Greek Revolt of 1821 elevated Armenians in Ottoman society, and Armenians were given several important government positions that had previously been held by Greeks. Armenians were awarded Tanzimat Edict rights, while the Reform Edict of 1856 maintained the Patriarchs' privileges.

Armenians also have always had moral and material ties to Iran. Armenians returned to Tehran under Kerimhan Zend and Nadir Shah when the Constitutional Monarchy restored their citizenship.

Enver Ziya Karal says the 1877–1878 Ottoman-Russian War changed Turkish–Armenian ties. Three main elements caused the Armenian problem after Russia's triumph. These outcomes include the relationship between Ottoman Empire-ruled Armenians and Russian military officers of Armenian descent, Balkan independence, and Russia's perception of itself as the Armenians' protector under Article 16 of the San Stefano Treaty. The Ottoman Empire's divisionist foreign countries were able to act thanks to the 16th article of the San Stefano Treaty and the 61st of the Berlin Treaty, which globalized the Armenian Question. Researchers say states wishing to conquer Ottoman territory utilized the Armenian issue to boost rebel movements. These nations exploited religious and ethnic tensions. Armenian nationalism helped bring the Ottoman Armenian issue to light. The Armenian question's severity was also affected by Ottoman missionary activities. The Armenian problem was mostly caused by European Great Powers. These governments felt the "Sick Man of Europe" Ottoman Empire should be destroyed and nation states should be established on its former lands. Western governments' Eurocentric view of the Eastern Question drives this mentality. This view says that this issue will endure until the Muslim Turkish nation is expelled from Anatolia.

The first Armenian rebellion occurred in Erzurum, the Greater Armenian hub. Armenians led the 1890 Kumkap demonstration, the 1892–1893 Kayseri, Yozgat, Orum, and Merzifon Rebellion, and the First Sason Revolt. Armenians published many newspapers during the revolts, especially foreign ones. Iran aided Ottoman Armenian uprisings. Armenian nationalism attempts in Iran began with the Dashnak, Hinchak,

and Armenakan organisations' 19th-century branches. The Armenian committee said weapons were made, assembled, maintained, stored, and shipped in Iran. Iran has a viewpoint on the Armenian dilemma because to long-standing issues with the Ottoman Empire and pressure from Russia and England. Nearly all Iranian broadcast newspapers covered the Armenian Events. Many newspapers reported the Armenian events negatively. According to Iranian media, the Ottoman Empire massacred Armenians and drove them from their homes. Iran's news reports criticized the Ottoman Empire and stressed the Armenians' suffering.

For instance in its 317th issue on June 26, 1904, *Terbiyet* stated, "...But at that time, chaos, rebellion and massacre were continuing in Western newspapers in Armenia, and the British, French and Russian consuls were sent to Erzurum to conduct investigations and research. If it's real, we'll investigate."

Another example is: "Everyone agrees when the Turks are against the Armenians," *Asre Cedid's* January 11, 1915, "The Killing of Armenians" reported. Turks slaughtered 800,000–1,000,000 Armenians.

"The attacks and persecution of Armenians have increased," read "The Extinction of the Armenians" in the 18th issue of the *Asre Cedid* newspaper, dated October 27, 1915, based on a *Times* piece from October. Armenian and Bulgarian massacres are similar.

In the 'Rad Newspaper's' 118th issue, dated February 25, 1916, "America's Protest" stated, "The American Government hopes that those who have a share in these deaths will be punished by sending a telegram protesting the Ottoman Empire due to the killing of Armenians." New deaths will result in severe US sanctions.

These are some examples showing the attitude in Iran. Undoubtedly, this list could be extended, however, not necessary in this case.

Kaynakça**Sürekli Yayınlar***Nidayê Vatan gazetesi**Şems gazetesi**Şefk-ê Sorğ gazetesi**Tebriz gazetesi**Terbiyet gazetesi***Kitaplar ve Makaleler**

Ağırtaş, Ü. (2004). *Ermeni meselesi (1918-1923)* [Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Akşin, S. (2015). Ermeni meselesinin genel bir değerlendirmesi. *Ermeni Araştırmaları*, 50, 87-107.

Alan, G. (2007). Amerikan Board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri. *Journal Of Islamic Research*, 20(4), 464-475.
<https://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/d506ca6293eaad8.pdf>

Alıcı, A., & Kaya, Y. (2019). Zeytin isyanı ve Gunboat diplomasisinin bir zor aracı olarak kullanılması. İçinde A. Dönmez (Ed.), *Yeni ve Yakın Çağlarda Osmanlı Diplomasisi* (ss. 277-298). Grafiker Yayınları.

Begicanyan, E. (1385). Baztabe katleame Ermeniyan der metbuete İran. *Feslnameye Ferhenge Peyman*, 35, 59-73. <https://www.paymanonline.com/فصلنامه-پیمان-فرهنگی-شماره-35/>

Bolat, G. (2010). *Ermeni meselesinde İran'ın Rolü ve Osmanlı – İran ilişkilerine etkileri (1876–1909)* [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Butt, A. I. (2017). The Ottoman Empire's escalation from reforms to the Armenian genocide, 1908–1915. *Secession and Security*, 125-162.
<https://doi.org/10.7591/cornell/9781501713941.003.0005>

Çabuk, M. (2013). *1875-1925 yılları arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni olayları* [Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Ağırtaş, Ü. (2004). *Ermeni meselesi (1918-1923)* [Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Akşin, S. (2015). Ermeni meselesinin genel bir değerlendirmesi. *Ermeni Araştırmaları*, 50, 87-107.

Alan, G. (2007). Amerikan Board okullarında yürütülen misyonerlik faaliyetleri. *Journal Of Islamic Research*, 20(4), 464-475.
<https://www.islamiarastirmalar.com/upload/pdf/d506ca6293eaad8.pdf>

Alıcı, A., & Kaya, Y. (2019). Zeytin isyanı ve Gunboat diplomasisinin bir zor aracı olarak kullanılması. İçinde A. Dönmez (Ed.), *Yeni ve Yakın Çağlarda Osmanlı Diplomasisi* (ss. 277-298). Grafiker Yayınları.

- Begicanyan, E. (1385). Baztabe katleame Ermeniyân der metbuatê İrân. *Feslnameye Ferhenge Peyman*, 35, 59-73. <https://www.paymanonline.com/فصلنامه-فرهنگی-پیمان-شماره-35/>
- Bolat, G. (2010). *Ermeni meselesinde İrân'ın Rolü ve Osmanlı – İrân ilişkilerine etkileri (1876–1909)* [Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Butt, A. I. (2017). The Ottoman Empire's escalation from reforms to the Armenian genocide, 1908–1915. *Secession and Security*, 125-162. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501713941.003.0005>
- Çabuk, M. (2013). *1875-1925 yılları arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni olayları* [Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Çiçek, K. (2019). Musa Dağı 1915 : Bir isyan mı direniş mi? İçinde I. *Uluslararası 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyumu* (ss. 473-490).
- Demirel, M. (1993). *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve çevresinde Ermeni hareketleri* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü]. <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2562574123/CBF52B17FFBA4C8CPQ/4?accountid=159111>
- Durdu, M. B. (2007). Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni faaliyetlerinden kısa bir kesit. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 12(12), 25-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10084/124350>
- Esfahanyan, D. (1348). Meseleye Eramene der Emperatori Osmani. *Daneşkedeye Edebiyet ve Ulume Ensani Daneşgahe Esfahan*, 5, 20-30. [http://ensani.ir/file/download/article/20110209092838-\(448\).pdf](http://ensani.ir/file/download/article/20110209092838-(448).pdf)
- Gül, M. (1997). 1896 Van Ermeni isyanı ve sonrasındaki gelişmeler. *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8(8), 139-147. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000133
- Günay, N. (2005). 1895 Zeytun isyanı. İçinde H. Şıvgın (Ed.), *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (ss. 429-438).
- Gürün, K. (1985). *Ermeni dosyası*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Halaçoğlu, Y. (2008). *Sürgünden soykırıma Ermeni iddiaları*. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Karal, E. Z. (2010). Ermeni meselesi(1878-1923). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(6), 201-215. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed/issue/2854/39523>
- Kaşıyugun, A. (2022). Birinci Dünya Savaşı'na giriş sürecinde Ermeniler. *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2, 214-235.
- Katleame Eramene ve Metbuatê Vakte İrân. (t. y.). <http://www.vank.ir/fa-منابع-6250-تحقیقاتی.html> . Erişim tarihi: 09. 06. 2023.
- Kocaş, S. (1967). *Tarih boyunca Ermeniler ve Türk- Ermeni ilişkileri*. Altınok Matbaası.
- Kodaman, B. (1985). Bir Amerikalı gazeteci gözüyle Ermeni macerası (1897). *Belleten Dergisi*, 491(195), 569-578. <https://doi.org/10.37879/belleten.1985.569>
- Kurt, H. (2019). *1915 Diyarbakir Vilayetinde Ermeni tehciri* [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

- <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/2469242235/CBF52B17FFBA4C8CPQ/37?accountid=159111>
- Mattei, J.-L. (2015). “ Droşak ” gazetesi : açık açık terörizmi savunan bir organ. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 50, 375-394. <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=18&sid=65c8abe1-60fe-43a4-9cc8-7378bc1743a8%40redis>
- Mazinani, A., & Shekofte, A. (1392). Daşnaksiyun ve mefhume dowlete Melli Ermeni(1890-1918). *Pejuheşhaye Tarikhi*, 2, 113-126. <http://ensani.ir/file/download/article/20140423104542-9462-62.pdf>
- Memiş, E. (2005). Ermenilerin kökeni ve geçmişten günümüze Türk-Ermeni ilişkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-11.
- Miller, O. (2015). *Sasun 1894: Mountains, missionaries and massacres at the end of the Ottoman Empire* [Columbia University]. <https://www.proquest.com/pqdtglobal/docview/1733989656/23DC7F812A5D40ECPQ/16?accountid=159111>
- Minasyan, L. (1350). Goftenihaye derbare İraniyane Ermeni. *Honer ve Merdom*, 104, 52-54. <http://ensani.ir/fa/article/269419/ارمنی-درباره-ایرانیان-هایمی-گفتنی>
- Müezzinoğlu, E. (2009). Ermeni azınlık okullarının Ermeni milliyetçiliğinin doğuşundaki rolü. İçinde G. Hülügü, Metin, Batmaz, Şakir, Alan (Ed.), *Hoşgörüden yol ayrimina ermeniler –2* (ss. 87-110). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Nalbandian, L. (1963). *The Armenian revolution movement*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Omidi, A., & Rezayi, F. (1392). Nesl koşi ya terajediye bozorg Eramene der sale 1915: estedlalye mokhalefan. *Pejuheşhaye Tarikhi (Elmi-Seyasi) Daneşkedeye Edebeyat ve Ulume Ensani-Daneşgahe Esfahan*, 3, 57-76. <http://ensani.ir/file/download/article/20140824163148-9462-66.pdf>
- Özbey, A. U. (2018). Ermeni meselesinde Batılıların ve Batılı misyonerlerin etkisi. *Ermeni Araştırmaları*, 0(60), 175-202.
- Pattie, P. (2016). *Kim bu Ermeniler*. Aras Ermeni institue.
- Raşidvaş, V. (1397). Merdome Eramene der tarikh, ferheng ve temeddone İran. *Mahname Afak Ulume Ensani*, 15, 97-110. <http://ensani.ir/file/download/article/1572853253-10123-98-87.pdf>
- Saray, M. (2005). Ermeni soykırımı hakkındaki gerçekler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 12-20. <https://sbd.aku.edu.tr/VIII1/msaray.pdf>
- Sertel, S. (2006). *XI. ve XIII. Yüzyıllarda Türk-Ermeni ilişkileri* [Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Sonyel, S. R. (1972). Yeni belgelerin ışığı altında Ermeni tehcirleri. *Belleten*, 36(141), 31-49. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/426/tur>
- Sonyel, S. R. (1994). Birinci Dünya Savaşı günlerinde Türk-Ermeni ilişkileri ve İngiliz propagandası. *Belleten Dergisi*, 58(222), 377-380. <https://doi.org/10.37879/belleten.1994.377>
- Süslü, A. (1993). Rum-Ermeni-Hoybun işbirliği ve Anadolu'daki toplu mezarlar. *Belleten Dergisi*, 57(218), 241-248. <https://doi.org/10.37879/belleten.1993.241>

- Şahin, G. (2005). Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında Amerikalı misyonerlerin rolleri üzerine bir inceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 184-207. <https://sbd.aku.edu.tr/VII1/gshahin.pdf>
- Şahin, N. (2005). Ermeni sorunu ve Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Doğu Anadolu'da Ermeni faaliyetleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 123-149. <https://sbd.aku.edu.tr/VII1/nsahin.pdf>
- Uluada, M. (2006). *Geçmişten günümüze Ermeni meselesi ve sözde soykırımın uluslararası kriterler açısından değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. Belge Yayınları.
- Vural, M. K. (2018). "Unutma" ile "Hatırlama" arasında Türkiye'nin Ermeni meselesi (1923-1985). *İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmalı Dergisi*, 46, 63-96. <https://web.s.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=38cf8f25-7482-425b-9f0b-b27364c65b6f%40redis>
- Yavuz, F. (2007). Ermeni kimliğinin inşasında bir patrik portresi:Mıgırdıç Hırimyan. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2(1), 257-289.
- Yuvalı, A. (2009). Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda şark meselesi faktörü. İçinde G. Hülügü, Metin, Batmaz, Şakir, Alan (Ed.), *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler-1* (ss. 99-111). Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Yüksel, M. (2012). Erzurum, bitlis ve mamûretülaziz vilâyetlerindeki Ermeni isyanları (1890-1905). *Ermeni Araştırmaları*, 43, 165-194. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639631>
- Zamacı, A. (2019). Ermeni milliyetçiliğinin siyasallaşmasında Ermeni muallimlerinin faaliyet ve rolleri. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 0(62), 47-71.

EKLER

﴿ شماره ۱ ﴾ ﴿ سال دوم ﴾ ﴿ شماره ۱۵۴ و ۱۵۵ ﴾

هفته یومیه

﴿ اداره تدبیر و عین ﴾

﴿ طهران خیابان ناصریه ﴾

﴿ مدیر کل محمد الاسلام کرمانی ﴾

﴿ حیدرآباد من الایمان ﴾

﴿ مساعلا نیک با داره میرسد چه درج شود و چه نتود صاحب حق استرداد ندارد لاجرت نیست در همه جا بیده اداره است سواى ایام تعطیل همه روز طبع و توریج میشود ﴾

﴿ نذامی وطن ﴾

﴿ تاریخ ۴ شنبه ۱۰ ذی الحجه ۱۳۲۵ ﴾

﴿ هل من ناصر ینصرین ﴾

﴿ موافق ۱۵ ژانویه ماه فرانسه ۱۹۰۸ ﴾

﴿ آزادی ﴾ ﴿ بادی ﴾

﴿ دومه سوم وجه دریافت میشود ﴾

﴿ اوتنه اشتراک سالیانه ﴾

﴿ طهران ۳۵ قران ﴾

﴿ سایر بلاد محروسه ۴۰ قران ﴾

﴿ در عثمانی و مصر ۵ جیبی ﴾

﴿ در امریکاکو ترکیه ۲۰ فرانک ﴾

﴿ در روسیه و هنداز ۱۰ شات ﴾

﴿ در هندوستان ۱۵ روپیه ﴾

﴿ اجرت املاکات سطرى يك قران در صورت تدارک ده شاهی گرفته میشود ﴾

﴿ قیمت يك نسخه طهران صد دینار است ﴾

﴿ سایر بلاد داخله سه شاهی ﴾

﴿ روزنامه ایستازاد که از مطالب سیاسی و قوانین اساسی و نتائج دیپلماتیک و شورای ملی ایران و کلیه اخبار داخله و خارجیه تحت مبنای دین اسلام و اصول اسلامیت و حقوق ملت ایران و حقوق ملت ایران و حقوق ملت ایران و حقوق ملت ایران ﴾

﴿ سیاسی ﴾

﴿ بقیه آيا صلاح دولت عثمانی هست با دولت ﴾

﴿ ایران جنگ کند یا نه ﴾

دسته دیگر از تبیه عثمانی ارمانه هستند ظلمهایی که عثمانی بر این طایفه نموده در تواریخ ثبت است و این طایفه همیشه با عثمانی در ضدیت بوده اند و در موقع فرار پناه بایران آورده و در کمال استراحت در تحت حمایت دولت علیه گذران کرده اند و هر وقت عثمانی آغاز جنگ رسمی با ایران بنماید تمام ارمانه تبیه عثمانی بحمايت دولت ایران برمیخیزند و بالاخره عقل و تجربه حکم میکنند که عثمانی از این جنگ غیر از رسوائی و تنگ طرفی دیگر نخواهد بست

Ek 1: Nidayê Vatan gazetesi, 15 Temmuz 1908, 154-155. sayılar, s. 1-2.

به غيثه طوريان افندي كه به باطرياتي جديد
ارامنه نصب و تعيين شد مخطرۀ تنظيم نموده كه
به بابعالي تقديم نمايد . لذا مخطرۀ مزبور در
مجلس ملي خودشان قرائت و از طرف هيئت
تصديق شد . مواد مخطرۀ بقرار ذيل است .
اولاً محافظه جان و مال و عرض ارامنه كه
در اناطولي ميباشد .
ثانياً زنان و دختران ارامنه كه قبول دين
اسلام کرده اند اعاده ايشان به كليساي ارامنه .
ثالثاً تضمين ضرر روزيان فلاكتزدگان آطنه .
رابعاً كلمۀ (غره غوريه) را از تذاكر
عثمانيه حذف و كافي السابق كلمۀ ارمني نوشتن .
خامساً در عهده كردن حكومت انفاق
واعاشۀ ايتام كه در حوالی اطنه ميباشد .

Ek 2. Şems gazetesesi, 1 Temmuz 1909, 43. sayı, s. 1 ve 10.

(۱۳۴۵)
هولمعهین

ترتیبیت

روزنامه آزاد منشکی

پنجشنبه دهم شمس ربیع الاول ۱۳۲۲ هجری

صاحب امتیاز دکا ملکات

بیت ششم ماه فرنگی ۱۹۰۴ میلادی

قیمت در دارالخلافه طهران هر نسخه صد دینار

نمره سیصد و هفتاد و هشت

سالانه در همین پای تخت پانزده هزار دینار

در سایر ولایات داخله هر نسخه هزار دینار

در تمام روسیه چارسات

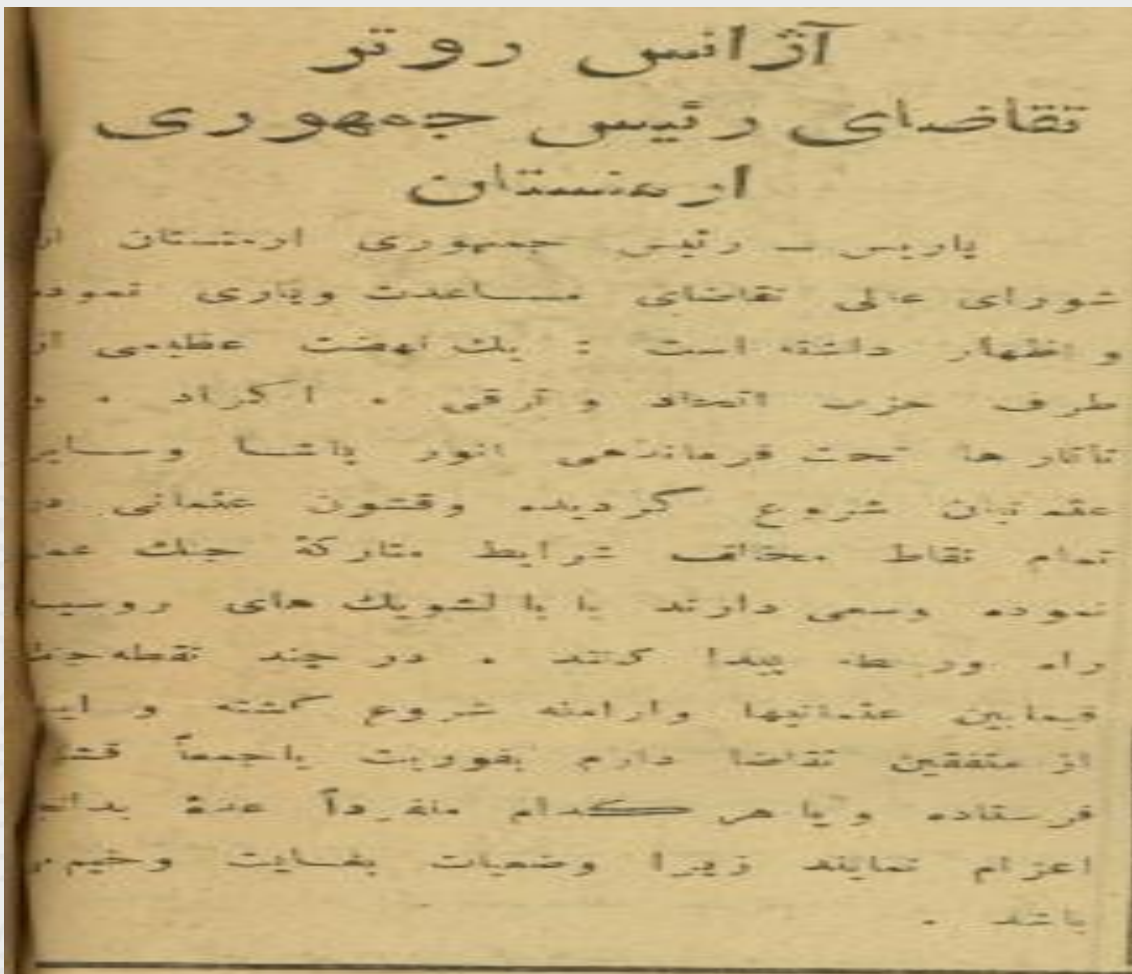
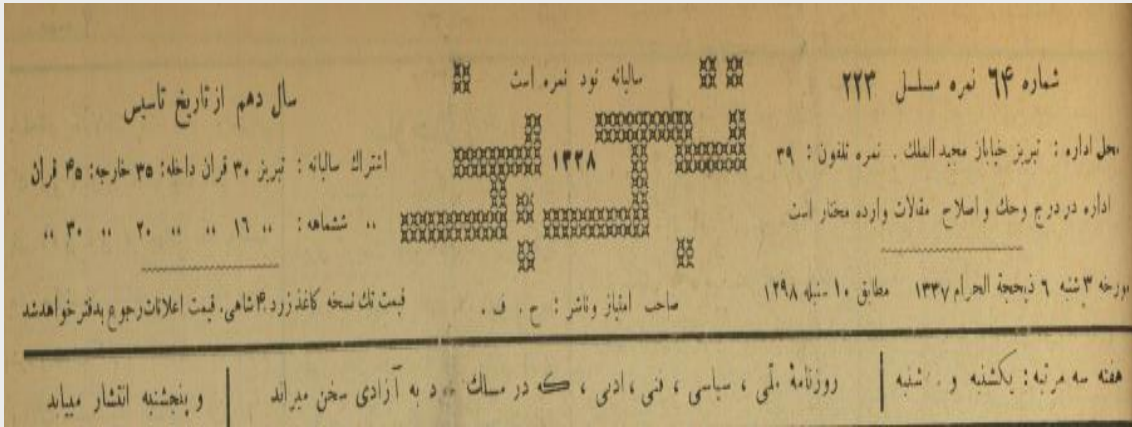
در تمام هندون هفت پریه

در تمام فرنگ و ممالک عثمانی و مصره و فرنگ

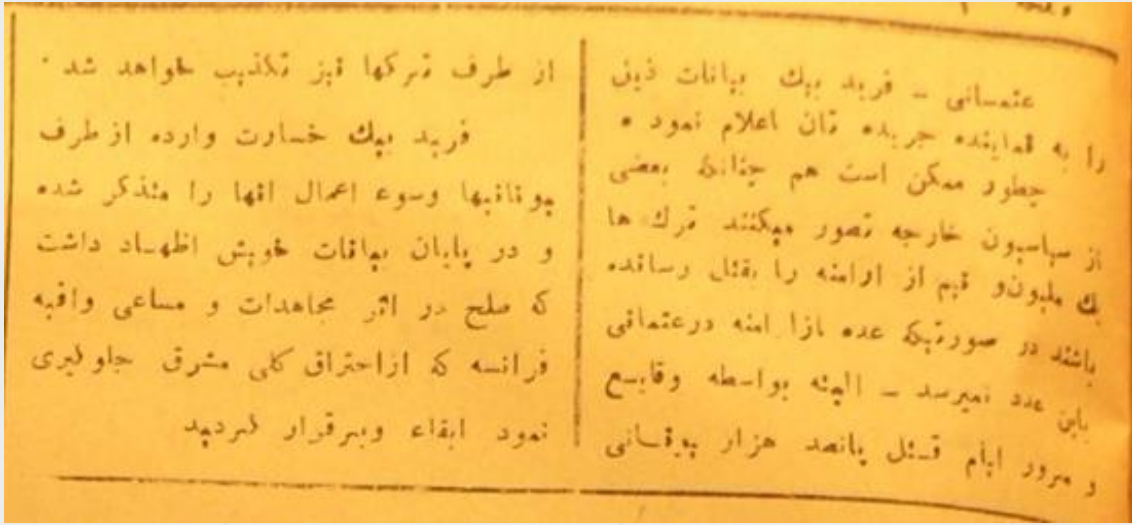
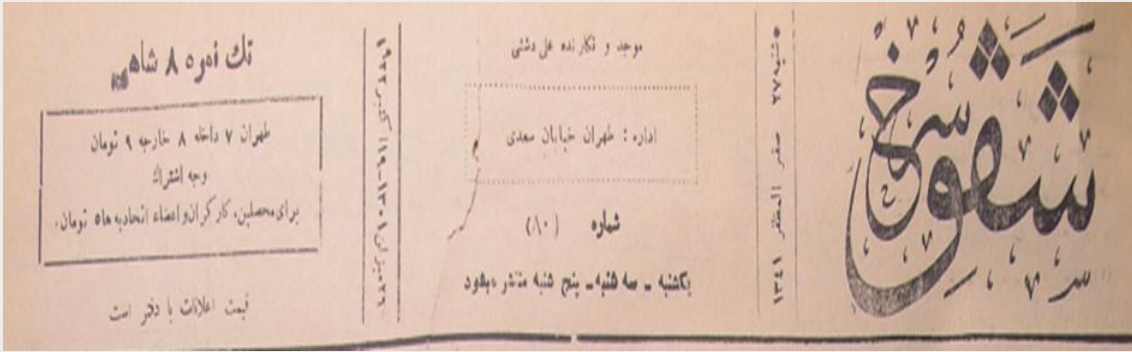
در دارالخلافه طهران صحیح شود جریده علمی و ادبی و سیاسی	سال هفتم	قیمت اعلان سطحی یک قران

و برپا نشود اما این اوقات در روزنامه های فرنگی دیده میشود که فتنه و
اختشاش و خوزری در ارمنستان تجدید شده و دول انگلیس و فرانسه
و روس قتل بار ضرورم (ارزن الروم) فرستاده که تحقیق
و جلوگیری کنند امیدواریم این مسائل حقیقی نداشته باشد و اگر
حقیقت در روزنامه پیدا کند

Ek 3. Terbiyet gazetesi, 26 Haziran 1904, 317. sayı, s. 1445 ve 1451.

Ek 4. Tebriz gazetesesi, 2 Eylül 1919, 64. sayı, s.1 ve 4.

Ek 5. Şefk-ê Sorğ gazetesini, 19 Ekim 1922, 80. sayı, s. 1 ve 3.